

ЛІНГВОПЕРСОНОЛОГІЯ

Н. В. Багнюк (Львів)

УДК 811.161.1

НОМО LINGUALIS XVI – XVII СТОЛІТЬ: СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Переорієнтація мовознавчої науки на антропоцентризм зумовила дослідження мови як частини внутрішнього світу людини: у мові вбачають відображення людської свідомості, мову вважають феноменом культури й виразником національної ментальності.

Центральним поняттям антрополінгвістики стала мовна особистість. Статус чи не найавторитетнішого має трактування мовної особистості Ю. Караулова: це „особистість, виражена в мові (текстах) і через мову, це особистість, реконструйована в основних своїх рисах на підставі мовних засобів” [Караулов 1987: 388], „це будь-який носій певної мови, охарактеризований на основі аналізу створених ним текстів з точки зору використання в цих текстах системних засобів певної мови для відображення власного бачення навколишньої дійсності (картини світу) і для досягнення цілей” [Караулов 1997: 671]. Відтак текст стає ключовим матеріалом для студій, присвячених питанням мовної особистості, і це важливо, адже вивчати „мовне обличчя” історичної постаті можна лише на підставі текстів. Безперечно, що дослідник сучасної мовної особистості у фокусі уваги також постійно утримуватиме всі різновиди її усного мовлення.

Функціонування терміна „мовна особистість” в українській мовознавчій науці проаналізувала Л. Струганець, вказавши на домінування лінгводидактичного та психолінгвістичного підходів до її вивчення [Струганець 2012: 129 – 130]. С. Голик визначила специфіку дослідження мовної особистості з позицій сучасної лінгвокультурології, зазначивши, що „вихідним принципом лінгвокультурологічного дослідження мовної особистості є розуміння цього поняття як складного міждисциплінарного терміна, у значенні якого поєднано філософські, соціологічні та психологічні погляди” [Голик 2013: 262]. Дослідниця кваліфікує текст як своєрідну проекцію культурного простору, яка „має низку наслідків стосовно своєї структури, змісту та мовного наповнення” [Там само: 260], і наголошує, що лінгвокультурологічний аналіз текстів становить особливий предмет дослідження, а в структурі мовної особистості її національно-культурна специфіка проявляється на рівні мовленнєвої особистості [Там само: 262].

За останнє десятиліття увага мовознавців до мовної особистості минулого зростає. Питання реконструкції мовної свідомості (індивідуальної, етнічної, суспільної), вивчення природи *homo lingualis* давньо- і староукраїнського періоду, конструювання мовної картини світу українця минулих епох із відтворених її фрагментів набувають

у сучасних дослідженнях з історії української мови особливої актуальності. Л. Гнатюк влучно зазначає: „Реконструкція мовної свідомості українця минулого – в конкретну історичну епоху – допоможе глибше осягнути закономірності й тенденції розвитку української мови, зокрема літературної, у проекції на людську особистість, адекватніше зрозуміти давні тексти і прихований за ними духовний мікрокосм” [Гнатюк 2010: 6]. У статті проаналізуємо низку проблем, актуалізованих у сучасних дослідженнях історичної мовної особистості (умовні часові рамки охоплених наукових праць – від 2000 року й до сьогодні). У полі зору перебуватимуть студії з цієї проблематики українських та закордонних лінгвістів.

У контексті окресленої проблематики неможливо обійти увагою монографію Т. Вендіної „Средневековый человек в зеркале старославянского языка” [Вендина 2002], яка, на нашу думку, стала вдалою спробою через мову „зануритися” у світ смислів і цінностей людини Середньовіччя, через слово пізнати епоху, у якій, за словами В. фон Гумбольдта, „індивіди розчинилися [...] у народній масі і єдиним витвором інтелектуальної творчої сили є сама мова” [Гумбольдт 1984: 48]. Аналізуючи лексикон старослов'янської мови, вибудований, з одного боку, з орієнтацією на теоцентризм як ціннісний імператив Середньовіччя, авторка доходить висновку про те, що не меншою, а навіть більшою мірою лексика тієї епохи організовувалася навколо людини, її душі [Вендина 2002: 306]. Матеріал старослов'янської мови дав підстави дослідниці говорити про цілісність світосприйняття тогочасної людини, про своєрідний синкретизм її свідомості, що проявляється в єдності віри й розуму, про здатність людини Середньовіччя абстрактно мислити (з уваги хоча б на багатозначність абстрактної лексики) [Там само: 308].

У рамках антропоцентричної парадигми лінгвістики ХХ ст., як відомо, сформувалася низка напрямів, і в межах кожного з них мова стає об'єктом вивчення в особливий спосіб. Лінгвістична персонологія – один із напрямів, який повноцінно виокремився на зламі ХХ – ХХІ століть і, беручи до уваги його напрацювання, здебільшого зацікавив дослідників, які вивчають сучасні тексти й персоналії, проте не залишився поза увагою й тих, хто працює з писемними пам'ятками. Досліджуючи мовну особистість попередніх століть, яка може бути недоступна лише за посередництвом її письмової творчої спадщини, російські мовознавці запропонували методіку лінгвориторичної реконструкції її ключових характеристик, специфіки ментальних ознак та ідіостилю. Така реконструкція передбачає виявлення „первинної” мовної особистості автора певного текстового масиву, її самохарактеристик, якщо такі збереглися, а також „вторинну” реконструкцію, яка ґрунтується на дослідженнях про цю особистість [Див.: Иванцова 2008: 35].

Словники особистостей, укладені на матеріалі живого мовлення, – ще один важливий аспект лінгвоперсонології. Водночас це і нова

практика в лексикографії, яка набуває щораз більшої популярності. Своєї міркування стосовно всіх етапів створення словника мовної особистості та актуальних і проблемних питань цієї роботи запропонувала знаний лінгвіст, ініціатор цього напрямку досліджень у Томській лінгвістичній школі К. Іванцова [Іванцова 2012: 27 – 50]. Авторка обґрунтовує концепцію словника мовної особистості, окреслює способи інтерпретації мовного матеріалу, розглядає питання його повноти для адекватної репрезентації обраної для лексикографічного опису мовної особистості. У російському мовознавстві лексикографічний підхід до лінгвістичної персонології має значні здобутки, серед яких привертає увагу спроба лексикографічної репрезентації мовної особистості В. Даля [Голованова 2012], що містить вичерпний аналіз структури модельної *homo lingualis* видатного вченого-лінгвіста. Зауважмо, що традиційні з погляду лексикографічних засад словники мови письменників, мовні портрети знакових особистостей, опубліковані у форматі матеріалів до словника також можна розглядати в контексті лексикографічного аспекту лінгвоперсонології.

У рамках лінгвістичної персонології актуалізувалося вивчення т.зв. модельної особистості. Термін упровадив і аргументував В. Карасик у монографії „Языковой круг: личность, концепты, дискурс”, указавши, що модельною особистістю можна вважати типового представника певного кола осіб, який ідентифікується за специфічними характеристиками вербальної та невербальної поведінки, пов’язаної з його ціннісними орієнтаціями. Модельна особистість „суттєво впливає загалом на культуру і слугує певним символом цієї культури для представників інших етнокультур. [...] Такі особистості дають змогу говорити про специфіку епохи” [Карасик 2002: 16 – 17].

Проаналізуємо низку досліджень мовної особистості, вибудованих навколо однієї знакової постаті.

Реконструкція мовної особистості Григорія Сковороди на підставі дослідження створених ним оригінальних текстів – головна мета фундаментальної студії Л. Гнатюк „Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції” [Гнатюк 2010]. У праці не лише обґрунтовано теоретичні засади, але й продемонстровано практичне їх втілення: дослідниця виявила й детально проаналізувала джерела й чинники, що вплинули на формування мовної свідомості Сковороди, як-от соціально-політичний та культурний контекст його життя і творчості, мовну ситуацію XVIII ст., рівень освіти тощо. „Модельна” мовна особистість Г. Сковороди виразно проступає на тлі мовної свідомості староукраїнського суспільства загалом і книжної еліти зокрема, формуючи цілісне уявлення про неї.

У поле зору російських мовознавців потрапили мовні особистості авторів перших церковнослов’янських граматик Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького [Арискина, Дрянгина 2011]. На думку

дослідниць, саме системний аналіз текстів граматик дає змогу робити висновки про „склад вербально-семантичного рівня мовних особистостей граматистів”, а екстралінгвальна інформація про авторів сприяє визначенню ієрархії смислів, цінностей у їхній картині світу (лінгво-когнітивний рівень), виявленню мотивів та цілей (прагматичний рівень) [Там само]. Серед висновків цього дослідження привертають увагу зокрема такі: ядро вербально-семантичного рівня в структурі мовної особистості М. Смотрицького як автора „Граматики” репрезентує термінологічна, релігійна, оцінна лексика, а головними цінностями лінгво-когнітивного рівня стали мова, віра, сім'я; у структурі мовної особистості Л. Зизанія, окрім названих, помічено ще одну домінуючу цінність – особистість учня, відтак дослідники мають змогу говорити про мовну особистість Зизанія як філолога і як педагога [Там само]. Щодо прагматичного рівня аналізованих мовних особистостей, то визначальними рисами тут є „намагання підкреслити значимість церковнослов'янської мови, передати систему знань про неї” [Там само].

Поняття колективної *homo lingualis*, тісно пов'язане з поняттями модельної мовної особистості та мовної особистості епохи, було предметом низки досліджень. Стаття Т. Видайчук „Мовні аспекти особистості автора (за житійно-повістевими і діловими пам'ятками кінця XVI – XVIII ст.)” стала спробою аналізу маркантних особливостей мови конкретної історичної епохи, мовної особистості й тексту як способів репрезентації мовної свідомості. „У пам'ятках, – зазначає авторка, – виявляються найістотніші, активно сприйняті та засвоєні елементи трансформованої концептуальної і мовної картин світу. Автори, переписувачі та укладачі, творячи свої тексти, водночас виступають у ролі своєрідної мовної особистості епохи” [Видайчук 2007: 67]. Дослідниця застосовує термін мова епохи на позначення сукупності мовних одиниць, що їх обирають автори текстів з усього масиву таких одиниць, і саме вони, на думку дослідниці, віддзеркалюють ідеї, почуття, настрої, які домінують у певну епоху. Крім того, Т. Видайчук розглядає питання взаємозв'язку між мовною особистістю (творцем тексту) і текстом (матеріалом для лінгвістичної ідентифікації творця), яка підпорядковувалася „законам жанру” [Там само: 68]. Ці ідеї авторка розвинула в низці публікацій, зосередившись зокрема на мовній поведінці особистості епохи в період трансформації мовної свідомості на тлі поступового занепаду книжно-писемної традиції й формування літературної мови на живомовній основі [Видайчук 2006: 214 – 219; Видайчук 2012: 4 – 7].

Матеріалом для дослідження О. Матушек „Мовна особистість українського проповідника XVII ст.” слугували тексти проповідей Йоаникія Галятовського, Антонія Радивилівського та Лазаря Барановича. Авторка на підставі проповідницьких текстів аналізує особливості мови відомих ораторів XVII ст, розглядає текст проповіді як „результат текстотворчої діяльності, комунікативної події чи комунікативного

акту”, як „застиглий дискурс” [Матушек 2010: 298 – 299], зазначаючи, що знання, ціннісні орієнтації та уявлення, зафіксовані в текстах як формули, „зумовлені, з одного боку, канонами і традицією, а з іншого – приписами риторики й гомілетики. Відповідно, створювана у проповіді картина світу – це нормативний світоустрій” [Матушек 2010: 300].

Мовна особистість і способи її вираження в ділових текстах початку XVII ст. (архів гетьмана Яна Петра Сапіги, 1608 – 1611 рр.) стали предметом вивчення Н. Тупікової [Тупікова 2007: 168 – 173]. Акцентуючи на значній культурно-історичній цінності цих джерел, дослідниця зазначає, що вони дають багатий матеріал для опрацювання питань, пов'язаних із проблемою відображення сприйняття конкретних історичних подій у мовленнєвій практиці окремої мовної особистості та етносу загалом [Там само: 172].

Аналізуючи сучасні дослідження про мовну особистість, необхідно згадати монографію А. Салахової „Конфесійна мовна особистість: комунікативні стратегії і тактики”, у якій авторка розглядає проповідь як один із ключових елементів релігійного дискурсу, як фундаментальний жанр релігійної комунікації. Кожну проповідь, наголошує мовознавець, можна вважати певною адаптацією первісного тексту (Святого Письма – *Н.Б.*) до можливостей / рівня людського сприйняття [Салахова 2013: 45]. Ця адаптація може мати форму повного чи часткового перекладу первісного тексту більш доступною мовою, її результатом може бути розширений або стислий варіант вихідного тексту, дослідження яких дасть змогу розкодувати ключову інформацію, що нашарувалася в процесі текстотворення. Саме ця інформація „візуалізує” мовну особистість проповідника як колективної мовної особистості, комунікативна діяльність якої реалізується в соціальному інституті Церкви.

Т. Коць влучно зауважує, що „історія літературної мови – це насамперед історія мовних особистостей, які створили літературну традицію” [Коць 2017: 52].

Л. Гнатюк наголошує на тому, що „реконструкція мовної свідомості українців на різних часових зрізах і в діахронії залишається важливим завданням історичної лінгвоукраїністики, розв'язання якого дозволить повніше відтворити мовний (і ширше – духовний) світ українського етносу на різних етапах його розвитку, досягнути особливості мовних і концептуальних картин світу окремих суспільних прошарків та індивідів, а відтак – і специфіку мислення наших предків, усебічно проаналізувати процеси та явища історії української літературної мови крізь призму тогочасної мовної свідомості, з'ясувати окремі й дотепер дискусійні питання, зокрема про зв'язок між старою і новою українською літературною мовою” [Гнатюк 2015: 86].

Мовна свідомість українця у діахронному аспекті (індивідуальна та колективна), яка охоплює „вербалізовані лексичними засобами національної мови результати ментальної діяльності”, „вияв народного

світосприйняття в мовній формі, у мовних стереотипах, з яких будуються тексти різних жанрів” має в майбутньому стати предметом системного вивчення [Коць 2017: 49 – 50]. Джерелами для такого вивчення, безперечно, будуть різножанрові писемні тексти. Ті самі писемні тексти сформулюють уявлення про мову епохи і – узагальнено – про мовну особистість епохи.

Література

Арискина, Дрянгина 2011 – Арискина О. Л. Языковая личность первых славянских грамматистов (на материале грамматик Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого) [Електронний ресурс] / О. Л. Арискина, Е. А. Дрянгина // Политемат. сетевой электрон. науч. журн. Кубан. гос. аграр. ун-та. – 2011. – № 71. – Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2011/07/pdf/35.pdf>; **Вендина 2002** – Вендина Т. И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка / Т. И. Вендина / РАН, Ин-т славяноведения. – М., 2002. – 334 с.; **Видайчук 2006** – Видайчук Т. Л. Українці XVI – XVIIст. крізь призму мови (на матеріалі житійно-повістевих та ділових пам’яток) / Т. Л. Видайчук // Вісн. Київ. Славист. ун-ту. Сер. „Філологія”. Вип. 33. – К, 2006. – С. 214 – 219; **Видайчук 2007** – Видайчук Т. Мовні аспекти особистості автора (за житійно-повістевими і діловими пам’ятками кінця XVI – XVIII ст.) / Тетяна Видайчук // Мовознавчі студії : зб. наук. пр. міжнар. наук. конф. „Мова як світ світів. Граматика і поетика української мови”, П. – К., 2007. – С. 67 – 70; **Видайчук 2012** – Видайчук Т. Мовна особистість староукраїнської доби: проблеми та аспекти дослідження / Т. Видайчук // Укр. мова й л-ра в сучасній шк. – 2012. – № 6. – С. 4 – 7; **Гнатюк 2010** – Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції : монографія / Л. П. Гнатюк. – К. : Видавничий центр „Київський університет”, 2010. – 446 с.; **Гнатюк 2015** – Гнатюк Л. П. Варіативний складник мовної свідомості українців : історико-лінгвістичний вимір / Л. П. Гнатюк // Мовознавство. – 2015. – Чис. 2 (берез. – квіт.). – С. 86 – 96; **Голик 2013** – Голик С. Мовна особистість як об’єкт лінгвокультурологічних досліджень / Сніжана Голик // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. „Іноземні мови”. Вип. 21. – Л., 2013. – С. 258 – 264; **Голованова 2012** – Голованова Е. И. В.И. Даль как языковая личность: модель лексикографического описания / Е. И. Голованова // Мир рус. слова. – 2012. – № 2. – С. 5 – 12; **Гумбольдт 1984** – Гумбольдт В. Избранные статьи по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 400 с.; **Иванцова 2008** – Иванцова Е. В. Проблемы формирования методологических основ лингвоперсонологии / Е. В. Иванцова // Вестн. Том. гос. ун-та. Филология : науч. журн. – 2008 – № 3. – С. 27 – 43; **Иванцова 2012** – Иванцова Е. Ф. Методологические проблемы создания словаря языковой личности / Е. Ф. Иванцова // Вопр. лексикографии. – 2012. – С. 27 – 50; **Карасик 2002** – Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик – Волгоград : Перемена, 2002. – 480 с.; **Караулов**

1987 – Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 262 с.; **Караулов 1997** – Русский язык : энцикл. / гл. ред. Ю. Н. Караулов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Большая рос. энцикл., 1997. – 722 с.; **Коць 2017** – Коць Т. А. Мовна свідомість в синхронії та діахронії / Т. А. Коць // Мовознавство. – 2017. – Чис. 1 (січ. – лют.). – С. 49 – 56; **Матушек 2010** – Матушек Е. Языковая личность украинского проповедника XVII века / Е. Матушек // *Žmogus kalbos erdvėje*. 6: Матеріали наук. конф. „Людина в просторах мови”: зб. наук. пр. Каунас. гуманіт. ф-ту Вільнюс. ун-ту. – Каунас, 2010. – С. 298 – 306; **Салахова 2013** – Салахова А. Конфессиональная языковая личность : коммуникативные стратегии и тактики : монография / А. Салахова. – Челябинск : Энциклопедия, 2013. – 166 с.; **Струганець 2012** – Струганець Л. Поняття „мовна особистість” в україністиці / Любов Струганець // *Культура слова*. – 2012. – № 7. – С. 127 – 133; **Тупикова 2007** – Тупикова Н.А. О выражении славянской языковой личности в деловых текстах начала XVII века / Н. А. Тупикова // *Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 2. – Вып. 6. – Волгоград, 2007. – С. 168 – 173.*

Багнюк Н. В. Homo Lingualis XVI – XVII століть : сучасні дослідження

Лінгвістична наукова парадигма ХХІ століття набула антропоцентричного спрямування. Особливої актуальності набувають питання реконструкції мовної свідомості (індивідуальної, етнічної, суспільної), вивчення природи мовної особистості давньо-і староукраїнського періоду, конструювання мовної картини світу українця минулих епох із відтворених її фрагментів.

Стаття є спробою окреслити широкий спектр проблематики сучасних досліджень історичної мовної особистості. Проаналізовано передумови залучення поняття „мовна особистість” до дослідницького арсеналу історичної лінгвістики. З’ясовано, що текст стає ключовим матеріалом для студій з історичної лінгвоперсонології. У фокусі мовознавців – мова давніх текстів як вияв і результат творчості мовної особистості.

Визначено, що перспективним дослідницьким напрямом є лексикографічний напрям лінгвоперсонології; проаналізовано можливості вивчення мови епохи на підставі текстів.

Ключові слова: антропоцентрична лінгвістика, лінгвоперсонологія, мовна особистість, мовна свідомість, мова епохи, писемна пам’ятка.

Багнюк Н. В. Homo Lingualis XVI –XVII веков: современные исследования

Лингвистическая научная парадигма ХХІ века получила антропоцентрическую направленность. Особую актуальность приобрели вопросы реконструкции языкового сознания (индивидуального, этнического, социального), изучения природы языковой личности

древне- и староукраинского периода, конструирование языковой картины мира украинца прошлых эпох из воссозданных ее фрагментов.

Статья является попыткой представить широкий спектр проблематики современных исследований исторической языковой личности. Анализируются предпосылки привлечения понятия „языковая личность” в исследовательский арсенал исторической лингвистики. В центре внимания лингвистов – язык древних текстов как результат творчества языковой личности.

Определено, что перспективным направлением исследований является лексикографический вектор лингвоперсонологии; проанализированы возможности изучения языка эпохи на материале текстов.

Ключевые слова: антропоцентрическая лингвистика, лингвоперсонология, языковая личность, языковое сознание, язык эпохи, памятник письменности.

Bahniuk N. V. Homo Lingualis XVI – XVII centuries: modern studies

The scientific paradigm of the XXI century linguistics has acquired anthropocentric drift. The article presents an attempt to define the range of problems of modern linguistic research about Homo Lingualis. Homo Lingualis is argued to have become the principal object of research.

Of particular importance are the issues of the reconstruction of the linguistic consciousness (individual, ethnic, social), the study of the nature of the linguistic personality of the ancient and old Ukrainian period, the establishment of the intellectual construction of the world of the Ukrainian from the past epochs from the reproduced fragments of it.

The preconditions of involving the concept of "lingual personality" in the research arsenal of historical linguistics are analyzed. It has been found out that the text becomes a key material for studies of historical lingual personology. Language of ancient texts is studied as the expression and result of creativity of lingual personality.

It is defined that the prospective research direction is the lexicographic direction of lingual personology; the possibilities of studying the language of the epoch on the basis of texts are analyzed.

Key words: anthropocentric linguistic, lingual personology, lingual personality, lingual consciousness, the language of the epoch, written monument.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2018 р.

Прийнято до друку 19.11.2018 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Леснова В. В.